

Maxsud NAZAROV,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: nazarovmaxsud1987@gmail.com

F.f.d O'.Tilavov taqrizi asosida

EVOLUTION OF VIEWS ON ETHICAL MANAGEMENT OF «NATURE-SOCIETY-HUMAN» RELATIONSHIPS

Аннотация

The article analyzes the historical development of ethical management of «nature-society-human» relationships. The ethical aspects of these relationships in different periods of human history, their philosophical foundations and practical significance are highlighted. The ethical principles of complex relationships between nature, society and humans, the processes of formation of ecological consciousness and culture from ancient times to the present day have been studied. Current issues and prospects of ethical regulation of these relationships in today's globalization conditions are also considered.

Key words: Nature, society, human, ethical management, ecological consciousness, ecological culture, environmental ethics, nature protection, sustainable development, environmental responsibility, social-natural relations.

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА ЭТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОТНОШЕНИЯМИ «ПРИРОДА-ОБЩЕСТВО-ЧЕЛОВЕК»

Аннотация

В статье анализируется историческое развитие вопроса этического управления отношениями «природа-общество-человек». Освещены этические аспекты этих отношений в различные периоды истории человечества, их философские основы и практическое значение. Исследованы этические принципы сложных взаимосвязей между природой, обществом и человеком, процессы формирования экологического сознания и культуры от древних времен до наших дней. Также рассмотрены актуальные вопросы и перспективы этического регулирования этих отношений в современных условиях глобализации.

Ключевые слова: Природа, общество, человек, этический менеджмент, экологическое сознание, экологическая культура, экологическая этика, охрана природы, устойчивое развитие, экологическая ответственность, социально-природные отношения.

“TABIAT-JAMIYAT-INSON” MUNOSABATLARINI AXLOQIY BOSHQARISH HAQIDAGI QARASHLAR EVOLYUTSIYASI

Аннотация

Maqolada “tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarining axloqiy boshqarilishi masalasining tarixiy rivojlanishi tahlil qilingan. Insoniyat tarixining turli davrlarida bu munosabatlarning axloqiy jihatlari, ularning falsafiy asoslari va amaliy ahamiyati yoritib berilgan. Qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo'lgan davrda tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi murakkab aloqadorlikning axloqiy tamoyillari, ekologik ong va madaniyatning shakllanish jarayonlari tadqiq etilgan. Shuningdek, bugungi globallashuv sharoitida ushbu munosabatlarni axloqiy tartibga solishning dolzarb masalalari va istiqbollari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Tabiat, jamiyat, inson, axloqiy boshqaruv, ekologik ong, ekologik madaniyat, ekologik axloq, tabiatni muhofaza qilish, barqaror rivojlanish, ekologik mas'uliyat, ijtimoiy-tabiiy munosabatlar.

Kirish. Tarixning har bir davrida insoniyat va tabiat o'rtasidagi aloqalar turli manbalarda bir qator mualliflar tomonidan metodologik nuqtai nazardan o'rganilgan, bu esa ko'plab ilmiy qarashlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Bunday yondashuvlarning xilma-xilligi va davrga xos tahlil usullarini ikki asosiy omil bilan bog'lash mumkin. Birinchidan, ishlab chiqarish sohasidagi yutuqlar, ayniqsa inson aqliy salohiyati mahsuli bo'lgan ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida “tabiat-jamiyat-shaxs” tizimidagi munosabatlar murakkablashib borgan. Ikkinchidan, jamiyatning umumiy tafakkur tizimida, xususan ekologik ongning kundalik va ilmiy-nazariy qatlamlari hamda asosiy tushunchalari doimiy ravishda yangilanib turgan. Shuni ta'kidlash joizki, barcha tarixiy bosqichlarda ijtimoiy munosabatlarning mohiyati va rivojlanish darajasini baholashda ekologik madaniyat eng muhim mezonlardan biri sifatida qaralgan. Biroq, uning bugungi kundagi o'rni va ahamiyati oldingi davrlardan tubdan farq qiladi. Chunki bugungi globallashuv davri o'zining tezkorligi, shiddatligi bilan barcha sohalariga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatmoqda. O'z navbatida, mazkur jarayonlarning in'ikosi tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zgarishlarga ham sabab bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoevning ta'biri bilan aytganda, “Insoniyat tarixining hozirgi va bugungi dunyo taraqqiyoti bundan 40-50 yil oldingi hayot voqealiklaridan keskin farq qiladi. Biz endilikda globallashuv jarayonlari har tomonlama avj olayotgan, butun jahonda u bilan bog'liq o'zgarish va yangilanishlar shiddat bilan sodir bo'layotgan zamonda yashamoqdami?”[1]. Shu boisdan, “tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarini tizimli tahlil qilish, bugungi global o'zgarishlar davri chaqiriqlaridan kelib

chiqib, tarixiy omillarga tayangan holda ekologik axloqning zamonaviy ko'rinishlarini ilgari surish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ekologik-axloqiy me'yorlar asosida “tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarini baholash jarayoni, shaxsiy va sub'ektiv xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ma'lum umumiylikka egadir. Bu umumiylik ikki jihatda namoyon bo'ladi: birinchidan, barcha odamlarning tabiiy muhitga bo'lgan ehtiyojlari o'xshashligi va ekologik-axloqiy qoidalarining barqarorligi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan, boshqa ijtimoiy ong turlari kabi, ekologik madaniyat ham mavjud ekologik sharoitning ham sababi, ham oqibati sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, qadimgi davr falsafiy tafakkurida ham axloqning atrof-muhitga oid faoliyatni tartibga soluvchi vazifasiga katta e'tibor qaratilgan. Buni qadimgi Xitoy, Hindiston va Yunon donishmandlari misolida ko'rish mumkin. Ular tabiatning ayrim elementlarini borliqning asosi deb bilganlar va insonlarning ularga nisbatan axloqiy munosabatlarini tartibga soluvchi tamoyillarni ishlab chiqishga intilganlar. Masalan, qadimgi Yunoniston faylasufilaridan Fales (mil. av. 624-547) suvni, Anaksimandr (mil. av. U11 asr oxiri – U1 asr o'rtalari) gazsimon modda(apeyron)ni, Anaksimen (mil. av. 588-525) havoni, Geraklit (mil. av. 530-470) olovni, Demokrit (mil. av. 460-370) atomlarni, Platon (mil. av. 427-347) g'oyalarni olamning asosiga qo'yishib, barcha ijtimoiy-ma'naviy hodisalarni shulardan kelib chiqib tavsiflashgan. Ularning ta'limotlarida ma'naviy-axloqiy fazilatlar barcha ijtimoiy munosabatlarda, jumladan tabiat va inson munosabatlarida ham muhim o'rin tutishi ko'rsatilgan.

Bu ta'limotlarning asosiy xususiyati shundaki, ular "tabiat-jamiat-inson" tizimidagi munosabatlarni tartibga solishda axloqiy qadriyatlarining yetakchi o'rnini va bu jarayondagi muhim ahamiyatini belgilab berdi. Agar biz qadimgi Sharq mintaqasidagi, jumladan Xitoy va Hindistondagi axloqiy qarashlarni tahlil qilsak, ularda ham shu kabi yondashuvlarni kuzatish mumkin. Bu yondashuvlarni bir qator O'zbekistonlik tadqiqotchilar, jumladan F.Sulaymonova, U.Sh.Otaboev, Qoraboev, I.Jobborov, F.Qilichev kabi olimlar o'z ilmiy ishlarida batafsil yoritib berganlar. Chunonchi, "Aristotelning falsafiy risolalari bilan zardushtiylik ta'limotini muqoyasa qilar ekanmiz, bir qancha masalalarda, ayniqsa axloq masalasida ("Nikomax etikasi") umumiylik borligiga guvoh bo'lamiz"[2], - deydi F.Sulaymonova. Bu o'rinda, olima o'z tadqiqotida Zardushtiylikning boshqa xalqlar, xususan qadimgi Yunoniston madaniyati va falsafiy fikrlari taraqqiyotiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatganini, ular o'rtasidagi umumiylikni asoslab bergan. Ayni paytda olimlar bu borada ma'lum farqlar ham mavjudligini ko'rsatishini ta'kidlash joiz. Masalan, buni Sh.Otaboevning "Zardusht ta'limotining insoniyat taraqqiyotidagi muhim jihatlaridan biri shuki, agar masihiylik dinida "yovuzlikka qarshilik ko'rsatmaslik" g'oyasi targ'ib qilingan bo'lsa, zardo'shtiylik dini yovuz kuchlar bilan murosas qilishni emas, balki yovuzlikka qarshi nafrat bilan bor kuchini ishga solib, keskin kurashmoqni buyuradi"[3], degan fikrida yaqqol ko'rish mumkin. F.Qilichevning tushuntirishicha, "Islomiy, buddaviylik va xristianlik ekologik qadriyatlari qiyosiy tipologik tahlil qilinadigan bo'lsa, ularda mohiyatli birlik va umumiy mazmun ustuvorligini ko'rish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, dinlararo ekologik qadriyatlarining integratsiyalashuv tendentsiyasini aniqlash bilan bog'liq murakkab muammolarni hal qilishni taqozo etadi. Xususan, turli dinlarga xos qadriyatlarini ekologiyalashtirishning pozitiv oqibatlarini ommalashtirish va boshqa omillar muhim ahamiyatga ega. Bu vazifalarni hal qilish qo'yilgan muammoga kompleks-sistemali yondashuvni taqozo qiladi"[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Insoniyat tarixidagi eng qadimgi yozma manbalardan biri bo'lgan "Avesto"da inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi axloqiy qoidalar batafsil bayon etilgan. Bu muqaddas kitobda tabiatga munosabat masalasi kundalik hayotning ajralmas qismi sifatida talqin qilingan. "Avesto" ning yaxshilik va ezgulik tamoyillari nafaqat umuminsoniy ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni, balki ekologik madaniyat me'yorlarini ham o'zida mujassam etgan umumbashariy ahamiyatga ega qo'llanma sifatida bugungi kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan. O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.Karimov ta'kidlaganidek: "Avestoda borliqning yaxlitligi va bir butunligi, inson hayotining tabiat bilan uyg'unligi masalasi odamning ruhiy olamiga chambarchas bog'liq holda ko'rsatilgani ko'p narsani anglatadi. Bu holat insonning ma'naviy dunyosini shakllantirishda atrof-muhit qadim zamonlardan buyon qanday kuchli ta'sir o'tkazib kelganiga yana bir bor e'tiborimizni jalb qiladi"[5].

Zardo'sht ta'limotiga ko'ra, tabiatga nisbatan qilingan har qanday vahshiylik katta gunoh hisoblangan. Chunonchi, "Avesto"ning Vandidod qismidagi uchinchi fargardida insonning tabiatga munosabatida axloqiy qarashlar va huquqiy masalalar uyg'un, birlikda talqin qilinadi. Xususan, Yerga munosabat masalasida: "Uzoq zamon ekilmagan va omoch tegmagan zamin baxtsizdir. U omochni orzu qiladi. Bunday zamin balog'at pallasiga kirgan sohibjamol qizdir. Bu qiz farzand ko'rish va yaxshi yostiqdoshga intiqdir"[6].

"Avesto"da insonning tabiatga munosabat jarayoni, ya'ni mehnat faoliyatida uni muhofaza qilish o'z ifodasini topgan. Masalan, zaminni hammadan ko'ra ko'proq baxtiyor qilgan shaxs haqida: "U hammadan ko'p bo'g'doy, g'iyoh va mevali daraxtlar ekan zotdir! U quruq yerlarga suv chiqargan va suvli yerlarni shudgor qilgan zotdir"[6], deyiladi.

Bu fikrlarda insonning tabiatga munosabatidagi iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish ekologik axloqiy normalarga muvofiq bo'lishi zarurligini ifodalangan. Shu qismning oltinchi fargardi, ikkinchi bo'limida Yerni o'laksalar bilan ifloslantirishning axloqiy normalarini buzishga qarshi jazo choralari shunday ko'rsatilgan: "Kimda-kim o'lgan it yo odam suyagidan eng kichik

barmoq bo'g'imi hajmichalik narsani yerga ko'msa, yoxud o'sha suyak iligi yer qa'riga singib ketsa, unday odam yozug'iga nechuk jazo bor? (11) Bunday zot aspahih-ashatra va saravushu-tarana qamchilari bilan o'ttiz martadan savalanadi"[6].

"Avestoda insonning tabiatga munosabat mezonlari, uni muhofaza qilish mas'uliyati va burchining axloqiy normalari, tabiatga nisbatan qilingan har qanday jinoyat uchun jazo kodeksi ishlab chiqilgan"[7]. Eng muhimi, Zardushtiylik ta'limotining muhim jihatlaridan biri - tabiatni asrash vazifasini bevosita har bir shaxsning zimmasiga yuklashidir. Bugungi kundagi ekologik inqirozning ildizlarini insondan tashqarida yoki mavhum jamiyatdan izlash noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, "Avesto"da ilgari surilgan ekologik qarashlarning axloqiy asoslari tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni boshqarishning ilk nazariy-metodologik poydevori bo'lib xizmat qilgan.

Tahlil va natijalar. Sharq renessansi axloqiy qarashlari tarixida tabiatni muhofaza qilish madaniyati, insoniyatning taqdiri va sivilizatsiya kelajagi xavfsizligi asosi ekanligi genial tarzda ilg'ab olingan. Ayniqsa, tabiatshunoslik fanlari rivojlanishi bilan bu xulosalar tajribalar orqali isbotlangan va fatalistik g'oyalarga muqobil bo'lgan. Xususan, Beruniy va Ibn Sino asarlarida ekologik faoliyatni boshqaruvning ma'naviy-axloqiy asoslari o'z ifodasini topgan[8].

Mintaqamizda islom dini tarqalishi va mustahkamlanishi jarayonida, uning "tabiat-jamiat-inson" tizimidagi munosabatlarni tartibga soluvchi axloqiy qarashlari ham takomillashib bordi. Islom ta'limotining asosiy manbalari - Qur'oni karim va hadislarda insonning tabiatga munosabatidagi ma'naviy-axloqiy tamoyillar ilohiy e'tiqod nuqtai nazaridan talqin etilgan. Ayniqsa, tasavvuf ta'limotida tabiat va insonga bo'lgan munosabat Yaratganga bo'lgan ishonch bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi. Tasavvuf ahli insonning tabiatga bo'lgan munosabatini uning kamolot darajasini belgilovchi omillardan biri sifatida baholagan. Tasavvuf ta'limotining mohiyatini chuqurroq o'rganganimizda, uning axloqiy qarashlarida, xususan "tabiat-jamiat-inson" munosabatlariga oid ekologik-axloqiy ta'limotlarida umuminsoniy va islomiy qadriyatlarining uyg'unligini ko'rish mumkin.

Tasavvuf vakillarining qarashlarida taqdirga tan berish va hayotga nisbatan ma'lum darajada pessimistik yondashuv ustunlik qilsa-da, buni ekologik axloq nazariyasidagi mavjud qarashlarning o'ziga xos yo'nalishi sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Insonning tabiatga ma'naviy-axloqiy munosabatlarini badiiy-estetik ifodalashning yorqin namunasi buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida alohida o'rin tutadi. Kezi kelganda, uning ijodidagi ekologik qarashlar maxsus tadqiqotlar ob'ekti va predmeti bo'lishi zarurligini alohida ta'kidlash o'rinlidir.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining "Xamsa", "Mahbub-ul qulub", "Zub-dat ut-tavorix", "Saddiy Iskandariy" kabi shoh asarlarida tabiatga munosabatning axloqiy tamoyillari va ma'naviy mezonlarini badiiy timsollar orqali benazir tarzda ifoda etgan.

Navoiy ijodida ekologik-axloqiy qarashlarning o'ziga xos jihati shundaki, insonning tabiatga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabati uning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi deb hisoblanadi, bu esa insonparvarlik g'oyalarining yangi qirralarini ochib beradi. Chunki haqiqiy insonparvarlik faqat odamlarga yaxshilik qilish bilangina cheklanmaydi, balki inson yashaydigan tabiiy va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Bu orqali mutafakkir tasavvuf ta'limotiga yangicha mazmun va yo'nalish baxsh etgan. "Tariqat xonoqosida o'tirmagan, ya'ni rasman sufiy bo'lmagan Alisher Navoiy mazkur ta'limotni maslak, mafkuraviy e'tiqod sifatida qabul qilib, o'zining insonshunoslik, haqqparastlik va adolatparastlik g'oyalariga bo'ysundirgan edi"[9], deb yozadi professor N.Komilov.

Har qanday tarixiy davrning ekologik ma'naviy-axloqiy merosini o'rganish, uning fan, texnika, texnologiya sohalari rivojlanish darajalarini baholash mezonini bo'lishi mumkin. Chunki, jamiyatning intellektual salohiyati, texnik-texnologik potentsialining ekologiyalashish xususiyatlarini, "har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va

an'analar, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi"[10].

Bugungi kunda ekologik madaniyatning tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishdagi asosiy maqsadlari, vazifalari, metodlari, vositalari va tashkiliy tuzilmasi doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish masalasi zamonaviy fanning muhim vazifalaridan biriga aylangan. Bu borada turli olimlar tomonidan xilma-xil nazariyalar va yondashuvlar taqdim etilmoqda. Jumladan, T.Qo'lyiev "tabiat-jamiyat-inson" tizimidagi aloqalarni samarali tashkil etish va boshqarishning uch asosiy mexanizmi mavjudligini ta'kidlaydi. "Birinchisi, ekologik nazariy va amaliy bilimlar; ikkinchisi, ijtimoiy-huquqiy ekologik normalar majmuasi; uchinchisi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlaridir. Bu vositalarning o'zaro birligi shaxsning ichki tarkibiga o'ziga xos yo'nalishlarda ta'sir qilib, uning "ekologik sifatleri"ni belgilovchi aksiologik mezonlar majmuasini vujudga keltiradi. Bunda ekologik boshqarishning xususiyatlari va samaradorligi konkret vazifalardan kelib chiqib, sub'ektning aynan qanday vositani muhim deb tanlay bilishiga bog'liq bo'ladi"[11].

Ayni davrga kelib, insonning tabiatga munosabatida ikki jihat ko'zga tashlanmoqda, ya'ni: birinchisi – tabiatni muhofaza qilishning axloqiy qilinishi (insonparvarlashishi); ikkinchisi - ekologik axloqiy normalarning siyosiy qilinishi (huquqiy qonun maqomiga ega bo'lishi) ustuvorlashmoqda. "Hozirgi davrda planetamizdagi siyosiy vaziyat keskinlashib ketishi bilan ekologlarning umumiy qarashlarida siyosatlashish tendentsiyasi namoyon bo'lmoqda"[12], - deydi D.Rasilov.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, insoniyat tarixining turli davrlarida "tabiat-jamiyat-inson" munosabatlarini axloqiy boshqarish masalasi doimo dolzarb bo'lib kelgan. Bu boradagi qarashlar evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, dastlab oddiy tabiatga munosabat tamoyillaridan boshlangan jarayon, bugungi kunga kelib global ekologik madaniyat darajasiga ko'tarildi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining bu boradagi qarashlari alohida e'tiborga molik bo'lib, ular yaratgan ta'limotlarda tabiat va inson uyg'unligi, ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish kabi g'oyalar ilgari surilgan. Ayniqsa, tasavvuf ta'limotida tabiatga munosabat komillik belgisi sifatida talqin etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda ekologik muammolarning globallashuvi sharoitida ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy merosni o'rganish, undan zamonaviy ekologik muammolarni hal etishda foydalanish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Zero, hozirgi zamon insonparvarlik tushunchasi nafaqat odamlar o'rtasidagi munosabatlarni, balki insonning butun tabiat bilan uyg'un yashashini ham qamrab olmoqda. Bu jarayonda milliy an'analar va umuminsoniy qadriyatlarining uyg'unlashuvi, ekologik madaniyatning yangi bosqichga ko'tarilishi kuzatilmoqda. Kelajak avlodlar uchun sog'lom tabiiy muhitni saqlab qolish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biriga aylangan ekan, bu borada tarixiy tajriba va zamonaviy yondashuvlarning oqilona uyg'unligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi nazariy xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Ekologik-axloqiy me'yorlarning shakllanishi tabiiy jarayon bo'lib, u "tabiat-jamiyat-inson" tizimidagi munosabatlarni tartibga solish ehtiyojidan kelib chiqadi va muayyan davr ekologik vaziyatining talabidir.

2. "Tabiat-jamiyat-inson" tizimidagi aloqalarni boshqarish zarurati tufayli yuzaga kelgan turli ekologik-axloqiy ta'limotlar umumiy axloq nazariyasining bir bo'lagi sifatida jamiyat taraqqiyoti darajasiga muvofiq keladi.

3. Biosferaning ekologik muvozanati va tabiatni muhofaza qilish madaniyatining rivojlanishi uchun ham moddiy, ham ma'naviy shart-sharoitlar zarur bo'lib, bu ekologik qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning samarali amal qilishini ta'minlaydi.

4. "Tabiat-jamiyat-inson" munosabatlariga oid tarixiy merosdan foydalanish samaradorligi uni zamonaviy talqin etish va hayotga tatbiq etishning samarali usullarini topishga bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2021. B-378.
2. Fozila Sulaymonova. Sharq va G'arb. –T.: "O'zbekiston", 1997. –B. 35.
3. Otaboev Sh. Ekologiya, din va salomatlik. –T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2007. –B. 78.
4. Qilichev Feruzbek To'ychi o'g'li. Shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishda diniy qadriyatlarning roli. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2022. B-21.
5. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008. –B.32.
6. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. –T.: "Sharq", -B. 114. (24) (Kitob hajmi: 384 b + 16 b. Zarv).
7. Abdukamilov R. Avestiyskie tekst o gosudarstvenosti i prave: vopros genezisa i evolyutsii struktur. O'zbekiston tarixi, 2000, 3 son, 22 bet.
8. Boltaev M.N. Abu Ali ibn Sina velikiy mislitel', ucheniy entsiklopedist
9. srednevekovogo Vostoka. Kazan' "Master Layn" 1999, -S. 305. (388s)
10. Komilov N. Tasavvuf. K.1. –T.: Yozuvchi, 1996. –B. 178. (272 b.)
11. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008. –B.29-30.
12. Qo'lyiev T. Ekologik madaniyatning shakllanish va rivojlanish xususiyatlari. –T.: TAYI, 2007. –B. 53-54.
13. Rasilov D. Urbanizatsiyalashgan muhitning ekologik madaniyatni rivojlantirishdagi roli. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya Avtoreferati. –T.: 2000. –B. 19.